

УДК 342.565.4:342.951

**ПРИНЦИП ЗМАГАЛЬНОСТІ ТА ЙОГО ВПЛИВ
НА ДІЯЛЬНІСТЬ СТОРІН АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА**

**THE PRINCIPLE OF COMPETITION AND ITS EFFECT
ON THE PERFORMANCE ASPECTS OF ADMINISTRATIVE JUSTICE**

Опанасенко О.О.,
*старший науковий співробітник науково-дослідного відділу
проблем військового та міжнародного гуманітарного права
науково-дослідного центру
Військового інституту
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті розглядаються права та обов'язки сторін адміністративного судочинства, аналізується вплив принципу змагальності на діяльність сторін адміністративного судочинства. Зміст діяльності сторін адміністративного судочинства в контексті їх «змагальних» та «диспозитивних» прав. Підіймається проблема контролю в адміністративному судочинстві, який повинен гарантувати законність, повноту, об'єктивність, неупередженість суду і належний рівень використання процесуальних прав сторонами.

Ключові слова: адміністративне право, адміністративний процес, адміністративна юстиція, сторони адміністративного судочинства, принцип змагальності в адміністративному судочинстві.

В статье рассматриваются права и обязанности сторон административного судопроизводства, анализируется влияние принципа состязательности на деятельность сторон административного судопроизводства. Содержание деятельности сторон административного судопроизводства в контексте их «соревновательных» и «диспозитивных» прав. Поднимается проблема контроля в административном судопроизводстве, который должен гарантировать законность, полноту, объективность, беспристрастность суда и надлежащий уровень использования процессуальных прав сторонами.

Ключевые слова: административное право, административный процесс, административная юстиция, стороны административного судопроизводства, принцип состязательности в административном судопроизводстве.

The article deals with the rights and obligations of the administrative proceedings, examines the impact of the adversarial principle at work party administrative proceedings. Summary of the parties' administrative justice in the context of their «competitive» and «discretionary» rights. Mounts problem of control in administrative procedures which shall ensure the legality, integrity, objectivity and impartiality of the court and the appropriate level of use of the procedural rights of the parties.

Key words: administrative law, administrative procedure, administrative justice, an administrative proceedings, the principle of adversarial administrative proceedings.

Постановка проблеми. Основними гарантіями справедливого судочинства виступають його основні засади, недотримання яких судом тягне за собою скасування судового рішення. Крім того, матеріальні і процесуальні закони також створюють умови та гарантують захист основоположних прав і свобод людини. Виникає питання, хто і яким чином може контролювати дотримання конституційних принципів та норм процесуального законодавства, що гарантують законність, повноту, об'єктивність, не-

упередженість суду і належний рівень використання процесуальних прав сторонами? Як зазначає Лунін С. В.: «таким своєрідним контролером може виступати сама сторона судового процесу. Саме в результаті реалізації свого права на змагальність, свободі в наданні своїх доказів та у доведенні перед судом їх переконливості і проявляється можливість для сторони контролювати хід судового процесу з усіма притаманними йому особливостями» [6, с. 5]. Із прийняттям Кодексу адміністративного судочинства

України виникла нагальна проблема проаналізувати вплив принципу змагальності на діяльність сторін, які беруть участь в адміністративному судочинстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Науково-теоретичне підґрунтя статті склали наукові праці фахівців у галузі адміністративного права та процесу: П. Д. Баранчика, С. А. Бондарчук, І. Л. Бородіна, С. О. Волосенка, Е. Ф. Демського, К. О. Клименка, В. К. Колпакова, Р. А. Калюжного, О. В. Кузьменка, О. В. Неміровської, А. В. Руденка, О. Г. Свида, М. І. Смоковича, І. М. Сопілко, С. П. Пасіки, Г. П. Тимченка, В. І. Шишкіна та ін.

Аналіз принципу змагальності, як засобу підвищення надійності процесуальних гарантій прав і законних інтересів учасників кримінально-процесуальної діяльності, розглядали Ю. М. Грошевий, В. Т. Нор, К. Р. Сейтназаров, Ю. В. Хоматов, В. П. Шибіко та ін.

Цікавим, на нашу думку, є вивчення С. В. Луїним принципу змагальності сторін як гарантії ефективного судового захисту. Також важливим у контексті теми нашої статті є аналіз проблем реалізації принципу змагальності та його вплив на діяльність сторін судочинства в роботах С. О. Ковальчук, М. О. Ноздріна – у кримінальному процесі; В. П. Баранчика – в адміністративному судочинстві; І. Є. Марочкина – у цивільному судочинстві.

Враховуючи вищезазначене, метою даної статті буде вивчення впливу принципу змагальності на діяльність сторін в адміністративному судочинстві.

Виходячи з даної мети, поставлено такі **завдання**:

- визначити особливості діяльності сторін в адміністративному процесі;
- висвітлити сутність прав сторін адміністративного судочинства с точки зору змагальності та диспозитивності;
- провести аналіз змісту принципу змагальності в контексті діяльності сторін адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 3 ст. 129 Конституції України змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості належать до основних засад судочинства. Змагальність передбачає наявність сторін із різними інтересами, а тому реалізується лише у провадженні, де є сторони [5].

Як конституційна засада судочинства лише змагальність «відіграє таку значущу роль у контролі за всім перебігом подій у судовому процесі. Саме через її втілення в повній мірі реалізуються також інші засади: законність, рівність усіх учасників перед законом і судом, гласність судового процесу, забезпечення апеляційного та касаційного оскарження, тобто ті засади, які притаманні всім без винятку формам судочинства, оскільки сторони зацікавлені у справедливому вирішенні їх правового спору» [6, с. 5].

Проаналізуємо як впливає принцип змагальності на діяльність сторін адміністративного судочинства. Так, згідно з ч. 1 ст. 11 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАСУ), розгляд і вирі-

шення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості [4].

Ст. 11 КАСУ «Змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі» дозволяє відмежувати процесуальну діяльність суду від процесуальної діяльності сторін із метою забезпечення всебічного і повного з'ясування обставин у справі та її справедливого вирішення.

Змагальність сторін полягає у процесі доведення сторонами перед судом своєї позиції у справі (вимог та заперечень). Змагальність реалізується передусім через доказування, тобто підтвердження сторонами обставин, на які вони посилаються для обґрунтування своїх вимог чи заперечень, доказами. Адже саме сторонам найкраще відомі обставини у справі, саме вони найкраще знають, якими доказами ці обставини можна підтвердити. Водночас сторони, як правило, наводять і правову аргументацію своїх вимог, але суд не зв'язаний цією аргументацією.

Так, Луїнін С. В. під змагальністю розуміє надання суду в письмовій чи іншій матеріальній формі процесуально обґрунтованих відповідей або заперечень проти всіх фактів, доказів і правового обґрунтування позовних вимог (обвинувачення) та відстоювання у встановленому законом порядку своїх або інших (чужих) прав та законних інтересів [7, с. 3].

На думку таких авторів, як Т. О. Коломоєць та ін.: «суб'єктами дійсного змагання можуть бути лише особи або їх представники, які беруть участь у справі. Усі вони мають рівні можливості для використання процесуальних засобів, необхідних для вираження та обґрунтування власних правових позицій з метою захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів. Наділення сторін рівними процесуальними правами дозволяє їм змагатися перед судом. Тобто, як зазначається в адміністративно-процесуальній літературі, змагальність існує в судових процесах, де є рівноправні сторони. Рівні права сторін для доказування своєї правоти в процесі пов'язує принцип змагальності з принципом правової рівності. Змагальність – спір, у ході якого досягається істина» [1, с. 99].

Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, згідно з ч. 3 ст. 49 КАСУ мають наступні права: 1) знати про місце й час судового розгляду справи, про всі судові рішення, які ухвалюються у справі та стосуються їхніх інтересів; 2) знайомитися з матеріалами справи; 3) заявляти клопотання і відводи; 4) давати усні та письмові пояснення, доводи та заперечення; 5) подавати докази, брати участь у дослідженні доказів; 6) висловлювати свою думку з питань, які виникають під час розгляду, задавати питання іншим особам, які беруть участь у справі, свідкам, експертам, спеціалістам, перекладачам; 7) подавати заперечення проти клопотань, доводів і міркувань інших осіб; 8) знайомитися з технічним записом та журналом судового засідання і подавати письмові зауваження до них; 9) робити з матеріалів справи виписки, знімати копії з матеріалів справи, одержу-

вати копії судових рішень; 10) оскаржувати судові рішення у частині, що стосується їхніх інтересів; 11) користуватися іншими процесуальними правами, наданими їм КАСУ [4].

Усі вищепераховані права забезпечують необхідні процесуальні можливості для відстоювання своєї позиції та отримали назву «змагальні права сторін». Вони завжди поєднані з обов'язком користуватися ними добросовісно, не зловживаючи.

За загальним правилом, виходячи з принципу змагальності, сторони повинні доводити ті обставини, на які вони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень. Згідно з ч. 1 ст. 71 КАСУ кожна сторона повинна довести ті обставини, на яких ґрунтуються її вимоги та заперечення [4].

Рівність сторін адміністративного процесу перед законом означає наділення їх рівними правами і рівними обов'язками щодо участі у процесі та відстоюванні своєї позиції. При цьому поняття «рівні права», «рівні обов'язки» не можна отожднювати з поняттями «однакові права», «однакові обов'язки». Права чи обов'язки можуть бути різними залежно від того, в якому правовому статусі особа перебуває в процесі (позивач, відповідач, третя особа тощо). Рівність прав (обов'язків) полягає в тому, що кожен із учасників адміністративного процесу наділений правами і несе обов'язки, що визначені відповідно до його процесуального становища.

В адміністративному судочинстві на суб'єкті владних повноважень покладено додаткові обов'язки для забезпечення компенсування нерівних вихідних можливостей. Наприклад, обов'язок доводити правомірність своїх рішень, дій чи бездіяльності в адміністративних справах про протиправність цих рішень, дій чи бездіяльність; обов'язок подати суду всі наявні в суб'єкта владних повноважень документи та матеріали, які можуть бути використані як докази у справі (ч. 2 та ч. 4 ст. 71 КАСУ) [4].

Так само, виходячи з вини суб'єкта владних повноважень у тому, що він не зміг запобігти виникненню спору, встановлено, що суб'єкт владних повноважень не може претендувати на компенсацію здійснених ним судових витрат, навіть якщо виграє справу. Виняток становлять лише судові витрати на доказування – витрати, пов'язані із залученням свідків та проведенням судових експертиз. Вони компенсуються суб'єкту владних повноважень стороною, яка програла справу (ч. 2 ст. 94 КАСУ) [4]. В адміністративних справах, у яких позивачем є суб'єкт владних повноважень, а відповідачем – фізична чи юридична особа, судові витрати, здійснені позивачем, з відповідача не стягуються за жодних умов (ч. 4 ст. 94 КАСУ) [4].

Специфіка доказування в адміністративному судочинстві полягає в тому, що у справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доведення правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача, якщо він заперечує проти адміністративного позову. Тобто в адміністративних справах запроваджено презумпцію вини

відповідача-суб'єкта владних повноважень (ч. 2 ст. 71 КАСУ) [4].

Для забезпечення змагальності обставин в адміністративній справі суд зобов'язаний зробити наступне:

- по-перше, запропонувати особам, які беруть участь у справі, подати докази, яких, на думку суду, не вистачає (ч. 5 ст. 11 КАСУ) [4]. Таким чином, у разі, якщо для встановлення певних обставин недостатньо доказів, суд повинен з'ясувати, якими ще доказами можна підтвердити чи спростувати ці обставини. За наявності доказів у осіб, які беруть участь у справі, суд пропонує їм подати ці докази. При знаходженні доказів у інших осіб, суд витребує їх. Якщо особа, яка бере участь у справі, без поважних причин не надасть докази на пропозицію суду, суд вирішує справу на підставі наявних доказів. Але лише за умови, що такі докази необхідні для підтвердження обставин, на які посилається саме ця особа (ч. 6 ст. 71 КАСУ) [4]. Такі приписи спрямовані на досягнення добросовісного ставлення сторін до ведення своєї справи в суді. У разі ж ігнорування пропозиції суду іншими особами, які беруть участь у справі, суд повинен витребувати необхідні докази (ч. 4 ст. 71 КАСУ) [4];

- по-друге, роз'яснити особам, які беруть участь у справі, їхні процесуальні права та обов'язки (ч. 3 ст. 34, ч. 1 ст. 127, 130, 167 КАСУ) [4]. З огляду на те, що учасниками адміністративного судочинства, особливо позивачами, найчастіше є особи, які не мають необхідної правової освіти, на суд покладається обов'язок ознайомити їх з процесуальними правами та обов'язками і роз'яснити їх, попередити про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій. Важливою гарантією права знати свої права та обов'язки є вимога до суду разом із копією ухвали про відкриття провадження (у першій, апеляційній, касаційній інстанціях) надсилати інформацію про процесуальні права та обов'язки (ч. 5 ст. 107, п. 2 ч. 1 ст. 190, п. 2 ч. 1 ст. 215 КАСУ) [4]. У разі відмови від адміністративного позову, визнання адміністративного позову або примирення сторін перед прийняттям відповідного рішення суд повинен обов'язково попередити про правові та фактичні наслідки вчинення цих дій;

- по-третє, сприяти іншим чином особам, які беруть участь у справі, здійсненню їхніх прав відповідно до КАСУ. Випадки, коли суд зобов'язаний іншим чином сприяти особам, які беруть участь у справі, здійсненню їхніх прав, передбачені, зокрема, ст. 73-75 (забезпечення доказів), ч. 3 ст. 71 (витребування судом доказів, якщо особа самотійно не може їх подати), ст. 81 (призначення експертизи), ст. 115 (судові доручення щодо збирання доказів) [4].

Особливістю саме адміністративного процесу є те, що якщо для встановлення певних обставин недостатньо доказів, суд повинен з'ясувати, якими ще доказами можна підтвердити чи спростувати ці обставини. За наявності доказів у осіб, які беруть участь у справі, суд пропонує їм подати ці докази. При знаходженні доказів у інших осіб суд витребує їх.

На нашу думку, неможливо проаналізувати всі сторони взаємодії суду та сторін процесу без вивчення впливу принципу диспозитивності на ці взаємовідносини. Класичний принцип диспозитивності покладає на суд обов'язок вирішувати лише ті питання, про вирішення яких його просять сторони у справі (учасники спірних правовідносин). Суд позбавлений можливості ініціювати судові провадження, інакше він перетворився б з органу правосуддя в контролюючий орган. За загальним правилом, як і в цивільному судочинстві, адміністративний суд вирішує лише ті вимоги по суті спору, про вирішення яких клопочуть сторони, і він не повинен виходити за межі цих вимог. Інакше кажучи, суд зв'язаний предметом і розміром заявлених вимог.

Відповідно до принципу диспозитивності сторони вільно розпоряджаються своїми правами щодо предмета спору.

Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, крім випадків, встановлених Кодексом (ч. 3 ст. 11 КАСУ) [4].

Такими правами є насамперед: 1) право на звернення до суду за захистом; 2) право змінити свої вимоги або відмовитися від них; 3) право визнати вимоги іншої сторони або не визнавати їх; 4) право за взаємною згодою припинити спір (примиритися). Ці права, виходячи зі змісту диспозитивності, одержали назву «диспозитивні права сторін».

Як влучно зазначає С. А. Бондарчук: «принцип диспозитивності в адміністративному судочинстві визначається як залежність дій адміністративного суду від вимог позивача і заперечень відповідача, коли суд вирішує справу в обсязі заявлених сторонами вимог. Суд може вийти за межі позовних вимог тільки в разі, якщо це необхідно для повного захисту прав, свобод та інтересів сторін чи третіх осіб, про захист яких вони просять [3, с. 7].

Виходячи з вищезазначеного, можна сказати, що диспозитивність в адміністративному судочинстві дещо обмежена і підконтрольна судові. Високий ступінь втручання суду обумовлений публічним характером спорів, підсудних адміністративним судам, який полягає, зокрема, у тому, що результати їхнього вирішення можуть мати значення не лише для сторін, а для широкого кола осіб. Крім того, однією зі сторін в адміністративному процесі зазвичай виступає людина, не обізнана у тонкощах юриспруденції. Вона не завжди може розуміти правове значення своїх дій та на скільки вони відповідають її інтересам. Тому реалізація диспозитивних прав в адміністративному судочинстві перебуває під контролем суду. Метою такого контролю є захист прав, свобод, інтересів сторін та будь-яких інших осіб при розпорядженні сторонами своїми правами щодо заявлених вимог.

Отже, адміністративний суд, на відміну від суто змагального процесу, де суд оперує виключно тим, на що посилаються сторони, має повністю встановити обставини у справі, щоб ухвалити справедливе та об'єктивне рішення, оскільки судові рішення в

адміністративних справах так чи інакше стосуються публічних інтересів. При цьому публічні інтереси не слід розуміти як інтереси державних органів, органів місцевого самоврядування, окремих посадових осіб. Це можуть бути інтереси широкого кола осіб, прав та свобод яких стосується правовий акт, що став предметом судового розгляду, або інтереси платників податків, які не зацікавлені нести тягар відшкодування до бюджету збитків лише через те, що державний орган чи орган місцевого самоврядування недобросовісно поставився до ведення справи в суді.

Таким чином, як вірно зазначає В. Шишкін, у сфері публічно-правових відносин, яким є адміністративне судочинство, сторони конфлікту об'єктивно не є і не можуть бути рівними внаслідок свого статусу в багатоманітній конструкції складових суспільства і держави [8, с. 20]. З цієї позиції ініціювання судом питання подання того чи іншого доказу, необхідного для вирішення конкретної справи, є тією дією, яка спрямована на вирівнювання процесуальних позицій сторін із метою забезпечення їх реальної рівності перед законом і судом.

Проте, як зазначає П. Д. Баранчик: «вказане буде вірним лише в тому випадку, якщо ст. 11 КАС України буде закріплювати це положення лише щодо подання таких доказів позивачем. КАС України ж у нинішній його редакції є порушенням змагальної форми судочинства. Тому варто змінити відповідну норму КАС України або на спостережну позицію суду, як це зроблено в ЦПК та ГПК України, або, якщо мета законодавця – врівноважити процесуальне становище сторін, – закріпити такий обов'язок суду лише щодо позивача» [2 с. 147].

Враховуючи вищезазначене, важливим є питання проблеми контролю в адміністративному судочинстві. Контроль суду здійснюється через: процедури прийняття судом відмови позивача від адміністративного позову чи визнання відповідачем адміністративного позову; прийняття судом відмови стягувача від примусового виконання; визнання судом умов примирення сторін або мирової угоди, укладеної в процесі виконання.

Так, суд не може прийняти відмову позивача від адміністративного позову, визнання адміністративного позову відповідачем, відмову стягувача від примусового виконання, а також визнати умови примирення сторін чи мирової угоди між учасниками виконавчого провадження в адміністративній справі, якщо внаслідок цього будуть порушені норми права або чий-небудь права, свободи чи інтереси. Інакше кажучи, відповідальність за правомірність цих дій в адміністративному судочинстві покладена на суд, а не на сторони, як це визначено цивільним судочинством.

Суд не приймає відмови позивача від адміністративного позову, визнання адміністративного позову відповідачем і не визнає умов примирення сторін, якщо ці дії суперечать закону або порушують чий-небудь права, свободи чи інтереси (ч. 4 ст. 51 КАСУ) [4].

Суд не приймає відмови від адміністративного позову, визнання адміністративного позову і продо-

вжує розгляд адміністративної справи, якщо ці дії позивача або відповідача суперечать закону чи порушують чий-небудь права, свободи або інтереси (ч. 4 ст. 112 КАСУ) [4].

Умови примирення не повинні суперечити закону або порушувати чий-небудь права, свободи або інтереси (ч. 3 ст. 113 КАСУ) [4].

Суд не визнає мирову угоду або не приймає відмову стягувача від примусового виконання, якщо це суперечить закону або порушує чий-небудь права, свободи або інтереси (ч. 4 ст. 258 КАСУ) [4].

Наприклад, орган місцевого самоврядування звернувся з адміністративним позовом про скасування акта місцевого органу виконавчої влади, посиляючись на те, що видання такого акта належить до виключної компетенції місцевого самоврядування. Під час судового розгляду позивач заявив про відмову від заявлених ним вимог. Якщо наявні у справі матеріали свідчать про те, що видання такого акта не належить до компетенції відповідача, визначеної законом, а зміст акта порушує права членів відповідної територіальної громади, то суд повинен відмовити у прийнятті відмови позивача від адміністративного позову і розглядати справу далі.

Ще однією особливістю диспозитивності в адміністративному судочинстві: на відміну від цивільного процесу в адміністративному існує процесуальний інститут заміни неналежного позивача. Він полягає в тому, що, коли з адміністративним позовом звернулася не та особа, якій належить право вимоги, суд може за згодою позивача допустити заміну первинного позивача належним позивачем (ч. 1 ст. 52 КАСУ) [4]. Наявність такого інституту в адміністративному судочинстві знову ж таки обумовлюється публічно-правовим характером спорів.

Наприклад, позивач оскаржує нормативно-правовий акт міністерства, яким насправді порушуються права та інтереси не позивача, а акціонерного товариства, акціонером якого є позивач. Суд повинен роз'яснити це позивачеві. Якщо позивач погодиться на його заміну належним позивачем – акціонерним товариством, суд повинен повідомити про такий позов акціонерне товариство і можливість вступити у справу в ролі позивача, підтримавши заявлений акціонером позов. Акціонер у разі його заміни належним позивачем вибуває зі справи.

Якщо ж позивач не погоджується на його заміну іншою особою, то ця особа може вступити у справу як третя особа, яка заявляє самостійні вимоги на

предмет спору. Суд повинен повідомити таку особу про наявність позову і право вступити у справу як третя особа з самостійними вимогами, заявивши адміністративний позов із подібними вимогами (ч. 2 ст. 52 КАСУ) [4]. За наслідками розгляду справи суд відмовляє в задоволенні позову неналежному позивачу і при наявності законних підстав задовольняє позов третьою особою.

Висновки та перспективи подальших розвідок даної проблеми. Умовою реалізації принципу змагальності виступає процесуальна рівноправність сторін, оскільки змагатися у відстоюванні своїх суб'єктивних прав й інтересів сторони можуть лише за наявності рівних правових умов із використанням рівних процесуальних засобів.

Поняття «рівні права», «рівні обов'язки» не можна отожднювати з поняттями «однакові права», «однакові обов'язки», вони є різними залежно від того, в якому правовому статусі особа перебуває в процесі (позивач, відповідач, третя особа тощо). Рівність прав (обов'язків) полягає в тому, що кожен з учасників адміністративного судочинства наділений правами і несе обов'язки, що відповідають та передбачені його процесуальним становищем.

Права в адміністративному судочинстві умовно поділені на дві групи: «змагальні права сторін» та «диспозитивні права сторін». Перша група прав забезпечує необхідні процесуальні можливості для відстоювання своєї позиції. Друга група – дає можливість сторонам вільно розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору.

Змагальний процес відповідає спірному характеру справ та логіці здійснення правосуддя. Змагальний процес, побудований на правовій активності осіб, які беруть участь у справі, за своєю природою є демократичним.

Особливість адміністративного судочинства в тому, що обставини в адміністративній справі суд може встановлювати на підставі не лише доказів, зібраних сторонами або за їхньою ініціативою, а й доказів, зібраних судом із власної ініціативи. Це виправдано різним правовим статусом сторін адміністративного судочинства, що зумовлює нерівні їх правові можливості. Яскравими прикладами різного правового статусу можуть бути такі суб'єкти, як прокуратура, суд, військові установи тощо.

Перспективою подальших розвідок, на нашу думку, є реалізація принципу змагальності в адміністративних справах за участю воєнної організації України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адміністративне судочинство : підручник. – Вид. 2, перероб. і допов. / За заг. ред. Т. О. Коломоєць. – К. : Істина, 2011. – 304 с.
2. Баранчик П. Д. Змагальність сторін як принцип адміністративного судочинства / Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 4. – С. 143–149.
3. Бондарчук С. А. Принципи адміністративного судочинства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / Світлана Анатоліївна Бондарчук / Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2010. – 20 с.
4. Кодекс адміністративного судочинства України № 2747-IV від 06.07.2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005 р. – № 35 /35-36, 37/ – С. 1358. – Ст. 446.
5. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
6. Лунін С. Принцип змагальності сторін як гарантія ефективного судового захисту / Сергій Вікторович Лунін // Часопис Академії адвокатури України. – 2011. – № 10 (1). – С. 1–7.

7. Лунін С. Принцип змагальності сторін як конституційна гарантія справедливого судочинства в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 – судоустрій; прокуратура та адвокатура / Сергій Вікторович Лунін / Академія адвокатури України. – К., 2011. – 20 с.

8. Шишкін В. Конституційний принцип рівності у нормах КАС України / В. Шишкін // Право України. – 2006. – №10. – С. 20–23.